

VU Research Portal

De stad en haar geheugen

Frijhoff, W.T.M.

published in

Stad! De stad en haar identiteit
1994

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1994). De stad en haar geheugen. In *Stad! De stad en haar identiteit* (pp. 29-57). Molior.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De stad en haar geheugen¹

Willem Frijhoff

GEHEUGEN EN IDENTITEIT

Steden bestaan niet, ze worden gemaakt. Elke stad is het steeds veranderende produkt van een specifiek tijdruimtelijk proces van stadsontwikkeling. Deelnemers aan dit proces zijn niet alleen de daartoe gedelegeerde stadsontwikkelaars, maar ook, en zelfs op de eerste plaats, de bewoners en gebruikers van de stad. Bij de waarneming van dat proces krijgt de factor ruimte gewoonlijk de overhand, aangezien de stad zichzelf op de allereerste plaats als een actuele schepping/actueel maaksel, een structuur, een gebouwde ruimte vertoont. Maar de stad leeft in de tijd. Hoe kort de geschiedenis van een afzonderlijke stad ook moge zijn, iedere stad geeft vorm aan haar identiteit door de verschillende tijdlagen van haar geschiedenis tot één enkel, betekenisvol continuum samen te voegen. Maar die betekenis ligt niet voor altijd vast. Met het verstrijken van de tijd schept nieuwe geschiedenis nieuwe zingeving, ook al blijven oude, in het levende geheugen van de stad opgeslagen betekenissen deel uitmaken van haar identiteit.

Middeleeuwse huizen in een hedendaagse stad verwijzen bijvoorbeeld naar een middeleeuwse geschiedenislaag en ondersteunen daardoor de specifieke identiteit van zo'n stad. Zo behoort Groningen tot de reeks 'middeleeuwse steden'. Kerken en huizen, voor de kenners ook het grondplan van de stadskern, vormen de duurzame bewijzen voor de juistheid van het lemma 'middeleeuwse stad' dat een aantal oude Nederlandse steden trots voeren. Gebouwen en stratenpatroon vormen een steunpunt voor het historisch geheugen van de stad – een *lieu de mémoire*, in de terminologie van Pierre Nora (zie ook pagina 26) – maar ze herscheppen de middeleeuwen niet. De huidige vorm en het huidig voorkomen van oude kerken en huizen zijn daarvoor te zeer doortrokken van de visies op oude tijden die latere restaurateurs hebben gehanteerd. Het ontbreekt ook aan de leefwereld die zo'n bouwwerk een specifiek middeleeuwse, tijdgebonden betekenis zou kunnen geven: in een middeleeuwse kerk werden de doden begraven en werd in het Latijn gezongen; rij-, trek- en lastdieren bevuilden de

middeleeuwse straten; in de schaarse haardsteden van middeleeuwse huizen werd turf gestookt. En al zou die leefwereld gesimuleerd worden met oude ambachten, middeleeuwse kleding en antieke ziekten, de spanning en de morsigheid van een alledaagse gebruikswereld blijft in zo'n gemusealiseerde cultuurstad heel ver te zoeken. Oude gebouwen, straten, ruimten en ordeningspatronen suggereren vooral dat er nog andere leefwerelden zijn geweest dan de onze. Ze reiken sleutels aan om daarnaar op zoek te gaan teneinde de identiteit van de stad uit te diepen en haar identiteitsbesef te ontwikkelen, maar zelf herscheppen ze de geschiedenis niet. Die is onomkeerbaar.

De identiteit van een stad is niet een louter mechanische functie van haar activiteiten en van de samenstelling van haar bevolking in het heden. Ze komt voort uit de spanning tussen wat is en wat is geweest. Tot de instrumenten die deze spanning levendig houden behoren uiteraard de monumentale relictten van het verleden, maar bovenal, en op een veel actievere manier, de met geschiedenis geïmpregneerde sociale praktijken van de bewoners, gebruikers en bezoekers van de stad, kortom al datgene wat thans tot het specifieke domein van de 'stadsantropologie' wordt gerekend. Denken we bijvoorbeeld aan de symbolen die we gebruiken om de stad te identificeren: het profiel van de stad Groningen met de Martinitoren; de zo prominente skyline gezien vanuit het zuiden; stadswapen, vlag en stedelijke kleuren; de 'academie'; en grote mannen zoals Ubbo Emmius, die we her en der in de naamgeving tegenkomen. Maar ook aan de wijze waarop de bevolking standbeelden, sculpturen en gebouwen met bij- of koosnamen in haar beleving van de stad inlijft en ze als ontmoetings- of herkenningspunten gebruikt; aan de kenmerken van de stadsplattegrond zoals de trits Grote Markt-Waagplein-Vismarkt, die zo'n krachtig identificatiepunt van de stad vormen dat elke discussie daarover heftige emoties oproept; aan karakteristieke gebouwen die door hun onaanraakbaarheid een bijna sacrale betekenis krijgen, zoals het Goudkantoor van 1635; aan de rituelen van het alledaagse leven en van de zon- en feestdagen; aan de gebruikelijke trajecten van de bewoners tussen huis en werk, winkel en kerk, waardoor dag in dag uit de structuur van de stad in hun lichaam en hun geest wordt geprent, en routes, ritmen en routines worden geschapen die door de nieuwkomers snel als een automatisme worden overgenomen. In de stad waar ik zelf woon, Rotterdam, dat in de eerste dagen van de oorlog een aanzienlijk deel van zijn gebouwd geheugen heeft verloren, blijkt hoeveel duurzamer symbolen, praktijken en rituelen voor de identiteit van de stad kunnen zijn dan gebouwen.

Het geheugen van de stad, gezien als de som – de onbewuste organisatievorm –

van alle sociale praktijken uit verleden en heden en van de ideële of symbolische betekenissen die daaraan worden gehecht, brengt zoveel spanning in het zoeken van de stad naar een eigen identiteit dat zij daar nooit mee klaarkomt. Het krijgt als het ware ritueel gestalte in de steeds weer herhaalde discussies over de herordening van de stedelijke ruimte, over de ideale stadsuitbreiding, of over de kenmerken van de stedelijke architectuur. Wie de publikaties daarover – zoals die rond het debat over de herschikking van Grote Markt en Waagstraat – leest met de ogen van iemand die in het geheugen en de identiteit van de stad is geïnteresseerd, ontdekt hoe de mensen in een stad nadenken over de veranderende functies van de stad, haar gebouwen en ruimte. Welke functies en waarden van heden en verleden tegenwoordig als kenmerkend worden gezien. Hoe moeilijk het is de actuele en toekomstige identiteit van de stad te waarborgen zonder haar op te sluiten in een verstard en onleefbaar historisch geheugen maar ook zonder de historische dimensie van stedelijke identiteit te miskennen. Door geheugen en identiteit van de stad op elkaar te betrekken behoudt haar maatschappelijk leven de nodige dynamiek. Het historisch geheugen behoedt de stad ervoor toe te geven aan de prometheïsche verleiding om het verleden maar te vergeten en de stad van de grond af aan opnieuw op te bouwen. Zelfs als de gebouwde omgeving en de hele infrastructuur verdwenen zijn, blijven er nog mensen. Ze bewaren de identiteit van de stad in hun stijl van leven, hun gewoonten en hun herinnering. Maar verminkt, aangezien er geen harmonie meer bestaat tussen de stedelijke bebouwing en het historisch gegroeide gebruik van de stad. Vandaar een groot gevoel van heimwee in door de oorlog kapotgeslagen steden als Rotterdam, Coventry, Beauvais, Keulen, Dresden – waar veelal zelfs het oude stratenplan is verdwenen. Ritueel wordt de herinnering aan de oude functies en gebruiksvormen van de stad levend gehouden met debatten over wat wel en niet had mogen gebeuren, wie aan wat de schuld heeft, en hoe mooi en spannend het vroeger allemaal was; met eindeloze albums oude prentbriefkaarten van de stad in actie; door monumenten waarin het geheugen zich samenbalt, zoals in *De verwoeste stad* van Zadkine te Rotterdam, dat bij elke verplaatsing of verandering van de omgeving een heftige golf van emotionaliteit oproept. Wat is die heimwee anders dan een diep in lichaam en geest van de mensen geëtsde herinnering, die niet meer in staat is aansluiting te vinden bij de actuele praktijk van het maatschappelijk leven; die moeite heeft met de bewuste, georganiseerde geschiedvisie zoals die door de gezaghebbende stem van wetenschappers of stadsbestuurders wordt aangeboden en gewettigd?

De identiteit van de stad is dus een synthese van haar verleden en haar heden.

Tussen beide bestaat noodzakelijk een voortdurende spanning. Geen enkele stad blijft steeds aan zichzelf gelijk, maar al evenmin is een stad voortdurend aan verandering onderhevig. De functies, ervaringen en beelden van de stad ontwikkelen zich niet op hetzelfde ritme. Een goed voorbeeld vormen de steden die in de vroege industrialisatiefase zijn opgekomen, in Nederland bijvoorbeeld de stad Tilburg. De ruimtelijke organisatie van Tilburgs stadsgebied weerspiegelt nog steeds in hoge mate de oude, pre-industriële structuur van het kerspel als een gedecentraliseerd netwerk van autonome woonkernen ('herdgangen'). De namen van die gehuchten worden thans gebruikt voor even zoveel stadswijken met een verondersteld eigen karakter, dat onder andere wordt gezocht in eigen ritueel of verenigingsleven en uiteenlopende ruimtelijke oriëntaties.

Aangezien de opkomende textielindustrie economisch baat vond bij die gedecentraliseerde structuur met haar strenge vormen van sociale controle, had zij er aanvankelijk geen belang bij hier iets in te veranderen. Maar de interne logica van de industriële samenleving leidde ertoe dat de stedelijke ruimte één geheel werd, gegroepeerd rond de centrale wijk die bestaat uit een lange winkelstraat waardoor de twee centrale gehuchten met elkaar worden verbonden. Een deel van de collectieve leefgewoonten werd daardoor aan het centrumgebied gekoppeld, maar in het geheugen van de stadsbewoners, met inbegrip van de nieuwkomers, bleef de wijkstructuur een krachtiger identificatiestelsel.

De neergang van de textielindustrie bracht een wezenlijke verandering in Tilburgs maatschappelijk leven. Van die bedrijvigheid is tegenwoordig bijna niets meer over. De stad zelf heeft haar functies echter gedifferentieerd door zowel een groot aantal instellingen van hoger onderwijs als nieuwe industriële sectoren binnen te halen. Maar het is verbazingwekkend te zien hoezeer die nieuwe activiteiten de pre-industriële ruimtelijke structuur van de stad respecteren (met inbegrip van een universitaire campus op de plek van een oud gehucht), en hoe uitdrukkelijk het stedelijk geheugen aan het oude beeld van de textielstad blijft vasthouden. Bestanddelen van dit collectieve stedelijk geheugen zijn niet alleen de bewaard gebleven monumenten van industrieel-archeologische aard, een textielmuseum met een actief presentatiebeleid op het gebied van nieuwe ontwikkelingen in industriële vormgeving en design, de namen van de straten en (veelal bij mondelinge overlevering) zelfs van voormalige fabrieken, maar ook de sociale organisatie van het stadsleven met zijn ruimtelijke scheidingen, de traditionele rituelen van kermis en carnaval, en tenslotte de officiële of onofficiële symbolen van de stad zoals de plaatselijke jenever met haar legende, of de spotnaam van de inwoners: 'kruikezeikers' (de textielarbeiders vingen hun urine ten behoeve van de wolfabricage in een kruik op).

Het geheugen dat vormgeeft aan de identiteit van de stad hoeft dus niet noodzakelijk naar een lang verleden of een rijke geschiedenis te verwijzen. Al evenmin heeft het bij voorkeur te maken met monumentale bouwsels of schriftelijke documenten in archieven en bibliotheken. Het geheugen verwijst vóór alles naar de manier waarop de mensen die in een stad samenleven, of haar eenvoudig bezoeken, in hun dagelijkse levenspraktijk en in hun bewust vertoog over de stad twee sleutelementen van de stedelijke werkelijkheid met elkaar vermengen: enerzijds de historische lagen van het verleden van de stad – de stadsbevolking ontleent haar collectief gedrag en collectieve voorstellingen aan de gebouwde omgeving en de historische beeldvorming over de stad en haar functies – en anderzijds het veranderende zelfbewustzijn en de concrete vormgeving van de stad in het heden.

GEHEUGEN EN GESCHIEDENIS

Bij dit proces van identiteitsconstructie kan de geschiedenis zelf van zeer korte duur zijn. Onderzoek naar volksverhalen en *oral history* laten zien dat herinneringen zelden meer dan twee generaties lang worden overgeleverd. Dan verzinkt het geheugen in de nevelen van het verleden, in de ongedifferentieerde herinnering van het 'er was eens' – tenzij er materiële objecten, sociale rituelen of literaire getuigenissen zijn die het geheugen ondersteunen en naar wens oproepbaar maken. Maar deze drie hoofdvormen van ondersteuning van het geheugen – objecten (in dit geval bijvoorbeeld gebouwen, beeldhouwwerken of de materiële infrastructuur), rituelen, en verhalen of liederen – worden niet buiten een sociale praktijk om overgedragen. Vaste objecten kunnen in dienst staan van veranderende doelstellingen, die hetzij naar hun verleden hetzij naar een actuele waarde kunnen verwijzen. Rituelen worden pas zinvol als een ontvankelijke gemeenschap ze aanvaardt, en zelfs routines – de door het onderbewuste geïnternaliseerde, of de versleten vormen daarvan – worden niet zonder een uitwendige prikkel voortgezet. Mondeling dan wel schriftelijk overgeleverde literatuur, muziek en zang zijn voor hun overleven normalerwijs van een actieve overdrachtspraktijk afhankelijk. Als er geen sprake is van receptie, gaan ze voor het geheugen verloren.

Het geheugen reorganiseert de geschiedenis. Het gebruikt de elementen van het verleden die bewaard zijn en bewaard kunnen blijven. Dat is de reden waarom steden gewoonlijk hun oorsprong vergeten. In den beginne zijn de objecten broos; de rituelen – met name de alledaagse routines die binnen de stedelijke ruimte betekenisvolle gebieden voor wandelen, werken, winkelen of sociaal contact markeren – moeten nog tot ontwikkeling komen of door de

gemeenschap worden geïnternaliseerd. Bovendien geeft het snel veranderende gezicht van de stad er iets onzekers aan. Veel steden (of sociale groepen in die steden) scheppen dan ook een legende of mythe over hun oorsprong of over wezenlijke gebeurtenissen uit de stadsgeschiedenis. Zulke mythen dienen ertoe een bepaald zelfbeeld van de stad te verkondigen, te verklaren en te verheerlijken.

Dit zelfbeeld komt tot stand door de selecterende activiteit van het collectief geheugen maar vormt tegelijk een krachtige steun voor toekomstige herinnering. Iedereen kent zulke mythen: Romulus en Remus als stichters van Rome, de beren van de stad Bern in Zwitserland, een wonderbaarlijke translatie van relieken als stichtingslegende van de stad Luik. In Groningen ging het niet anders. Hoewel ontstaan als een bisschoppelijk steunpunt, heeft de Groninger stadsbevolking al in de hoge middeleeuwen een krachtig bewustzijn van stedelijke autonomie ontwikkeld dat zich door een ander oorsprongsverhaal probeerde te legitimeren: de Walburgkerk als een door haarzelf opgerichte burcht tegen de aanvallen van de Noormannen en de dijkbouwer Walfried uit het nabije Bedum werd als heilige vereerd en tot symbool gemaakt van een stabiele samenleving waar orde en rust heerst: de legende van zijn leven en een bedevaart moesten de Groningers die waarden inprenten.

Legenden en mythen scheppen op hun beurt geheugensteunen voor de stedelijke identiteit, onafhankelijk van de 'historische' waarde daarvan (maar heeft die enige betekenis in deze context?). Amsterdam bijvoorbeeld stond in de middeleeuwen niet alleen als een handelsstad bekend, maar ook als de plaats waar zich blijkbaar in 1345 een sacramentswonder had afgespeeld. Voor de talrijke pelgrims was zelfs een weidse kapel gebouwd, de Nieuwezijdskapel. Na de Reformatie werd de religieuze legende door de resterende katholieke bevolking omgewerkt tot een steun voor haar eigen groepsgeheugen. Hun nieuwe mythe stelde dat de vroege economische groei van Amsterdam bovenal te danken was aan de weldaden van de bedevaart. Deze nieuwe mythe was niet zozeer bedoeld als verzet tegen de andere, maar stelde de katholieken in staat het geheugen van de stad, waarin zij tweederangsburgers waren geworden, ten eigen nutte aan te wenden. Zo kon het tot een nieuwe rite komen: de stille omgang, een nachtelijke herdenkingsprocessie van katholieken door de stad langs een vaste route die zowel de Oude Zijde als de Nieuwe Zijde omsloot. Vanuit antropologisch gezichtspunt kan dit ritueel als een jaar in jaar uit herhaalde inbezitneming, toeëigening van de totale stedelijke ruimte worden gezien. Zo'n herinneringspraktijk vormt een van de sterkst mogelijke steunpunten van het stedelijk geheugen. Ze brengt in de stad een zinvolle ruimtelijke ordening tot stand doordat de gewijde route bakens uitzet voor de duiding van de ruimte.

Belangrijker nog, ze stelt een bepaalde gemeenschap in staat zich met de geschiedenis van de stad te identificeren en zich als drager van stedelijke identiteit te manifesteren. Het voortbestaan van zulke rituelen en mythen in het geheugen van de stad verklaart de uitzonderlijke kracht en taatheid van minderheden en maakt hun historische identificatie met de stad in haar geheel mogelijk.

Maar het verhaal van het 'Mirakel van Amsterdam' heeft nog een andere dimensie. Aan de overkant van de voormalige Zuiderzee ligt het stadje Hasselt, ooit de haven waar reizigers uit Duitsland en andere oostelijke streken het beurtveer naar Amsterdam namen. Ongeveer terzelfder tijd als in Amsterdam had in Hasselt een soortgelijk wonder plaatsgevonden. Na de reformatie was het katholicisme nagenoeg uit Hasselt verdwenen; het wonder leefde in het stedelijk, protestants geheugen slechts voort via een sociale praktijk, de jaarmarkt die de naam 'Hasselter aflat' bleef dragen en zo aan de verdwenen religieuze praktijk uit de middeleeuwen bleef herinneren. In de negentiende eeuw werd het plaatselijk wonder herontdekt door katholieke immigranten. Beginnend bij de oude banden met Amsterdam die door de veerdienst nog steeds in leven waren, herschreven zij daarop de geschiedenis van de stad vanuit het gezichtspunt van een dubbele wedijver, zowel religieus als economisch. Het (protestantse) stadsbestuur nam uiteindelijk een deel van die visie over en begon het stadje te promoten als oude rivaal en architectonische kopie van de grote broer; het legde er de nadruk op dat er grachten met dezelfde namen waren, huizen met dezelfde gevels, en een gemeenschappelijk historisch verleden. De constructie van het geheugen stond duidelijk in dienst van de verloren luister van het stadje. Ze bracht een historisch verklaringsmodel tot stand voor de samenhang tussen vroegere glorie en huidige stagnatie. Maar tegelijkertijd beriep ook de nieuwe katholieke bevolking van het stadje zich op die nieuwe mythe om een deel van de grond in een oude stadswijk op te kopen en van de rest van de bebouwing te isoleren. Een kerk en een bedevaartkapel werden gebouwd en een geregelde bedevaart werd georganiseerd. Zo vonden de leden van de gemeenschap elkaar in een gemeenschappelijke taak. De mythe verklaart in dit geval niet alleen de geschiedenis van de stad, maar ook een deel van haar huidig voorkomen.

HET GEHEUGEN UITEENRAFELEN

Middeleeuwen en nieuwe tijd zijn allang voorbij, maar de werkwijzen van identiteit en geheugen zijn niet veranderd. Met voorbijgaan aan het gegeven dat hij nauwelijks in zijn geboortestad heeft gewoond, heeft Rotterdam haar beroemde zoon Erasmus eeuwenlang als een typisch kind van die stad gepresenteerd, als het symbool van de tolerante stadscultuur, buiten alle

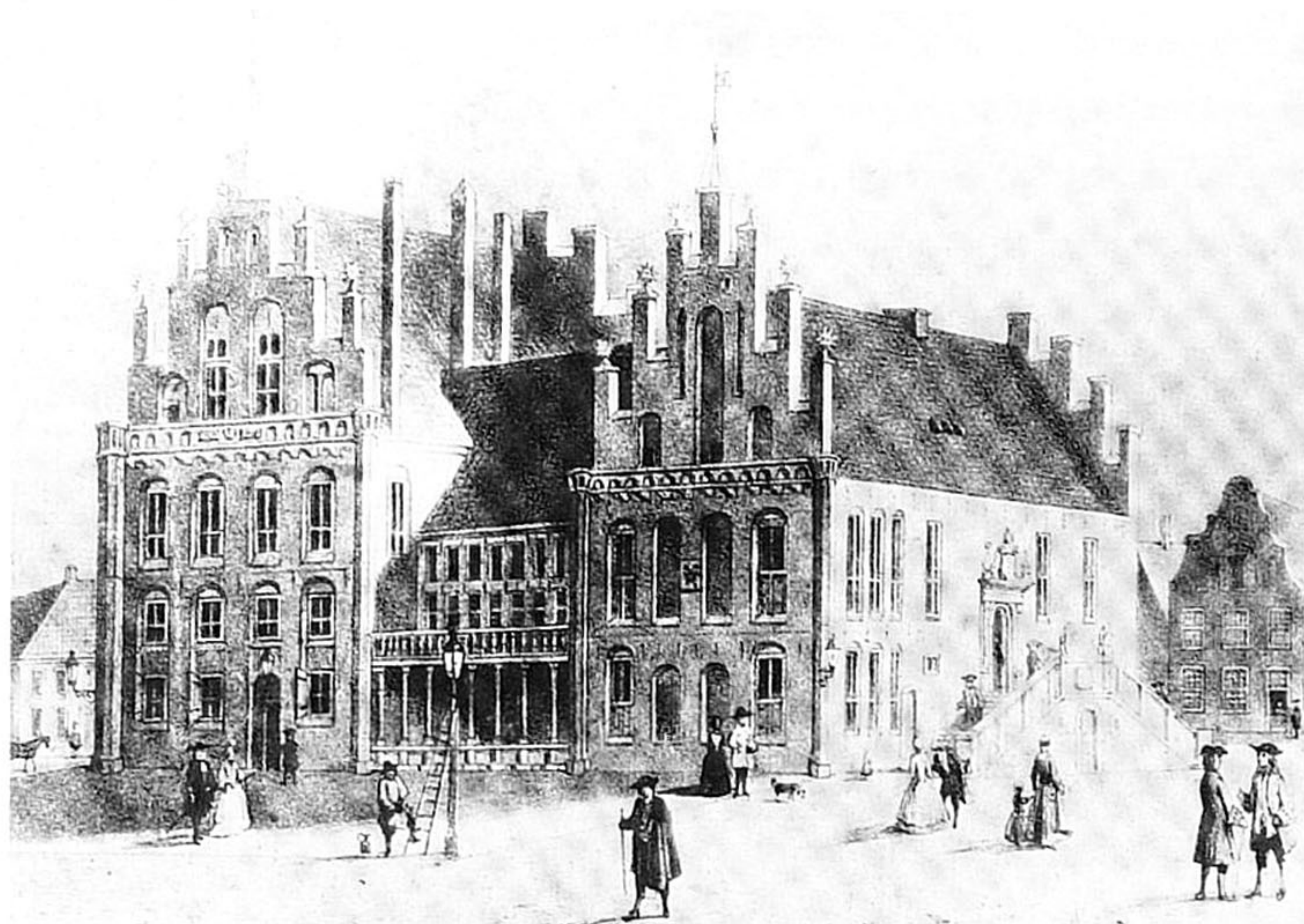
religieuze verdeeldheid om. Al in 1557 kreeg Erasmus er als eerste niet-heilige een stenen standbeeld, voorganger van het huidige bronzen beeld uit 1622, door de kerkeraad als een bespotting van de ware vroomheid gebrandmerkt. Maar zoals Vondel al opmerkte heeft Erasmus, door de naam van zijn geboortestad aan te nemen, de stad zelf een naam gegeven. Erasmus' naam wordt nog dagelijks gebruikt voor stedelijke politiek en er worden banden aangeknoopt met steden waar hij heeft geleefd. Erasmus is voor Rotterdam een wereldreiziger, een vrijdenker die veeleer naar vrij ondernemerschap dan naar wetenschap verwijst. Hij vormt een krachtig internationaal handelsmerk, een symbool van de metropool – ook al laten bandopnamen van een recent door leerlingen van het Gymnasium Erasmianum gehouden reeks interviews onmiskenbaar zien dat de modale Rotterdammer absoluut niet weet wie Erasmus in werkelijkheid was. Slechts een reeds oude legende bleek algemeen bekend: de hand van Erasmus' beeld zou klokke twaalf een bladzijde uit zijn boek omslaan.

We zien hier in concreto wat onvermijdelijk met het geheugen van elke stad gebeurt: historisch en levend geheugen komen al gauw in een spanningsveld te staan. De historische gegevens blijven bewaard in de officiële bergplaatsen van het stedelijk geheugen (archief, boeken, universiteit, wetenschap, musea, geleerde genootschappen, historische verenigingen), maar het levend geheugen van de stad speelt daarmee en kent zich daarbij een grote vrijheidsmarge toe. Het selecteert er stukjes en beetjes uit die tot legenden en rituelen worden herordend. Het enig doel van dat spel is de stad een specifieke identiteit te geven die de bewoners in hun geheugen kunnen prenten. Geheugen en geschiedenis zijn geen identieke bestanddelen van die identiteit maar ze vullen elkaar aan, al zijn ze ook nauw met elkaar verbonden en stellen ze zekere grenzen aan elkaars autonomie. Het is niet altijd gemakkelijk dat geheugen uiteen te rafelen en de bestanddelen van het proces te ontleden. Keren we nog een keer terug naar het voorbeeld van het verwoeste Rotterdam. Een van de meest intrigerende gevallen is het levend geheugen dat de stad Rotterdam koestert ten aanzien van wat haar in de Tweede Wereldoorlog is overkomen. De vernietiging van het stadscentrum in de eerste oorlogsdagen heeft alles overwoerd, ook latere moorddadige bomaanvallen en de andere dimensies van het oorlogstrauma. Al heel spoedig is de verwoesting door legendevorming overwoerd: legendes over een zo totale impact van bomaanvallen en branden dat uitsluitend een tabula-rasabepaling van de herbouw mogelijk zou zijn. De wereld ingezonden door hen die een radicale verandering voorstonden, werden zulke legenden ondersteund door suggestieve vogelvluchtfoto's van een absoluut naakt stadscentrum, genomen nadat de ruïnes waren opgeruimd en alles wat nog had kunnen worden gered was vernietigd. Die

legenden konden steun vinden in het historisch geheugen: reeds vóór de oorlog waren er projecten gemaakt voor gedeeltelijke herbouw van de stad; ook toen werden ze reeds emotioneel bestreden, maar de belangrijkste resultaten daarvan (het stadhuis, het postkantoor, de beurs) waren in de oorlog ironisch genoeg voor vernietiging gespaard gebleven. Meer dan in andere door oorlogshandelingen verwoeste steden leeft onder de Rotterdamse bevolking een hevige nostalgie naar het vooroorlogse stadscentrum. Zelfs onder degenen die dat centrum persoonlijk nooit hebben gekend.

Die nostalgie is kenmerkend voor een onevenwichtig geheugen en een onverwerkt verleden. Rotterdammers dragen de stad van voor de oorlog nog steeds in lichaam en geest met zich mee. Door de Hoogstraat slenterend zijn velen van hen onbewust op zoek naar een verdwenen stad. Het bestaan van die stad wordt gesuggereerd door de continuïteit van de straatnamen en door de werking van de geest, gevoed met propere beelden van voorbije situaties en gebouwde ruimten die nooit hebben bestaan in de romantische gedaante die het geheugen thans lijkt te hebben geïnternaliseerd. Het probleem is dat bij de materiële wederopbouw van de stad onvoldoende rekening is gehouden met de noodzaak ook het geheugen te reconstrueren van al diegenen die in de stad hebben te leven, ermee moeten leven, haar tot een echte, levende stad moeten maken. Geconfronteerd met totale verwoesting heeft het gestoorde geheugen een plaats nodig om zich te kunnen herinneren – een gewijde, onaanraakbare plaats waar het geheugen zich met emoties kan verzadigen en zich mentaal kan bevrijden van de oude identificatiepatronen van lichaam en geest met de structuur, de rituelen en de routines van de voorgoed verwoeste stad.

Ook in Groningen laat de discussie over de wederopbouw van de Grote Markt de werking van dat herinneringsmechanisme zien. (Zie 'dossier Grote Markt NZ' op pagina 38 - 43.) De grote schade toegebracht aan het eind van de Tweede Wereldoorlog aan een aanzienlijk deel van de panden rond de Grote Markt en de afbraak van wat met een ander concept van historisch geheugen voor ogen nog gered had kunnen worden, maakte een uitbreiding van het stadhuis mogelijk en gaf het Goudkantoor door de contrastwerking niet alleen een unieke positie, maar vermoedelijk ook een beeld- en symboolwaarde in het stadsgezicht die het in de dicht aaneengesloten bebouwing van vroeger nooit had gehad. In de nieuwe plannen blijft het gebouwtje behouden, maar het valt de buitenstaander op dat, in tegenstelling tot de keuzen van het Wederopbouwplan van 1949, thans wordt gestreefd naar fictief herstel van een oud stratenpatroon dat intussen vermoedelijk haar vroegere functie in het levend geheugen van de stad heeft verloren. Of is het juist het levend stadsgeheugen dat die romantische terugkeer

Afb. 9 B. Reinders, ca. 1774. Het oude Raad en Wijnhuis te Groningen. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb.10 J. Bulthuis, 1782. De noordzijde van de Grote Markt met De Waag (1662) als centrum van de stad. Rechts herberg 'Het Gulden Hoofd'. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb.11 De Grote Markt aan het begin van deze eeuw. De Waag is in 1873 afgebroken en bij de vervanging van het Stadhuis (1810) is de voorgevel een kwartslag gedraaid. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb.12 In 1928 fungeert de noordzijde van de Grote Markt als verzamelplaats voor bodediensten. Aan de rechterhand het Goudkantoor (1635) bij de mond van de Waagstraat en het Stadhuis. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb.13 Het Goudkantoor in 1945 temidden van de kaalslag tengevolge van het oorlogsgeweld. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

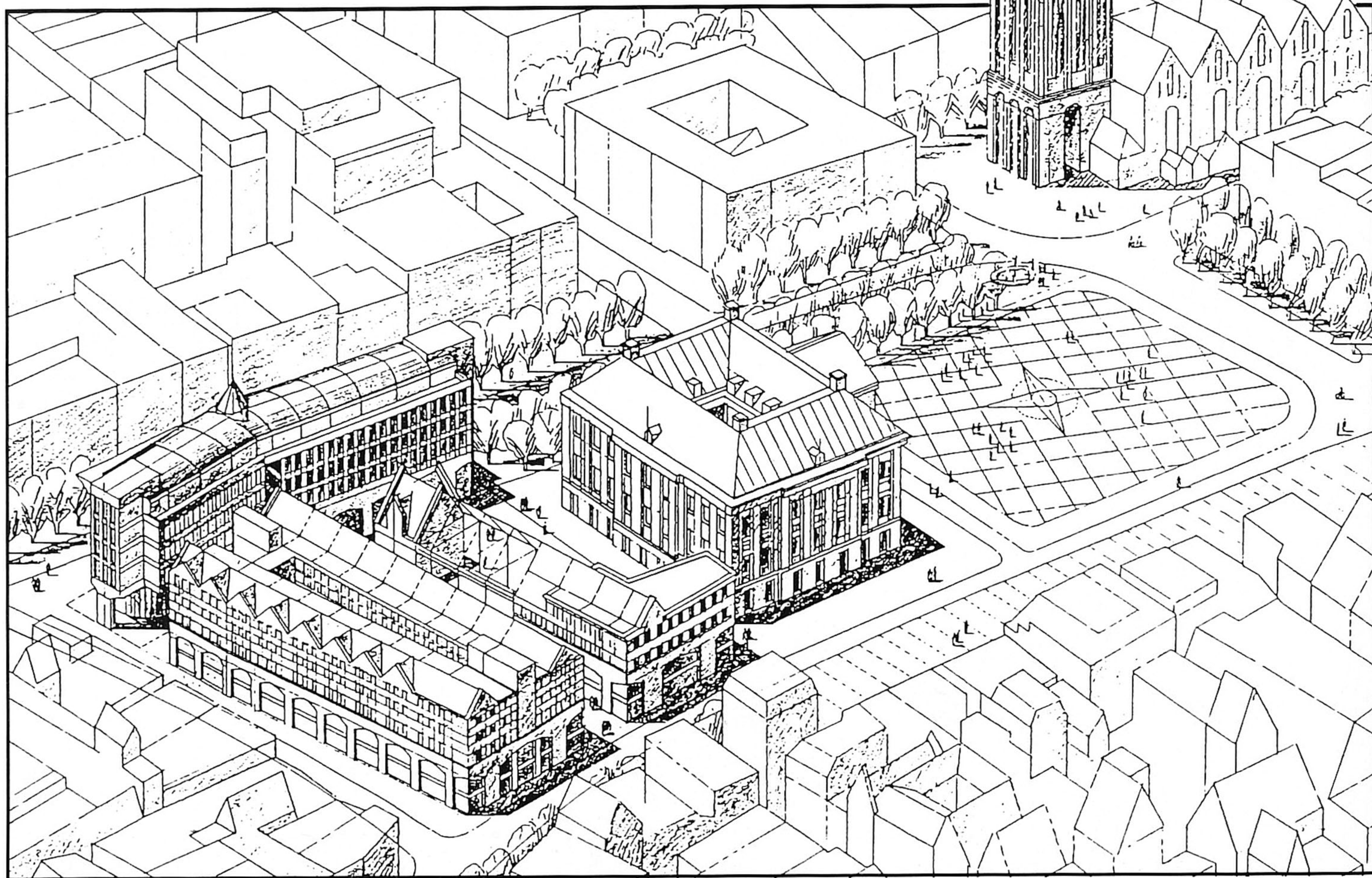
Afb.14 De meikermis van 1946 vindt plaats in een desolaat centrum. De bebouwing achter het Stadhuis en aan de noordzijde van de Grote Markt is grotendeels verwoest. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

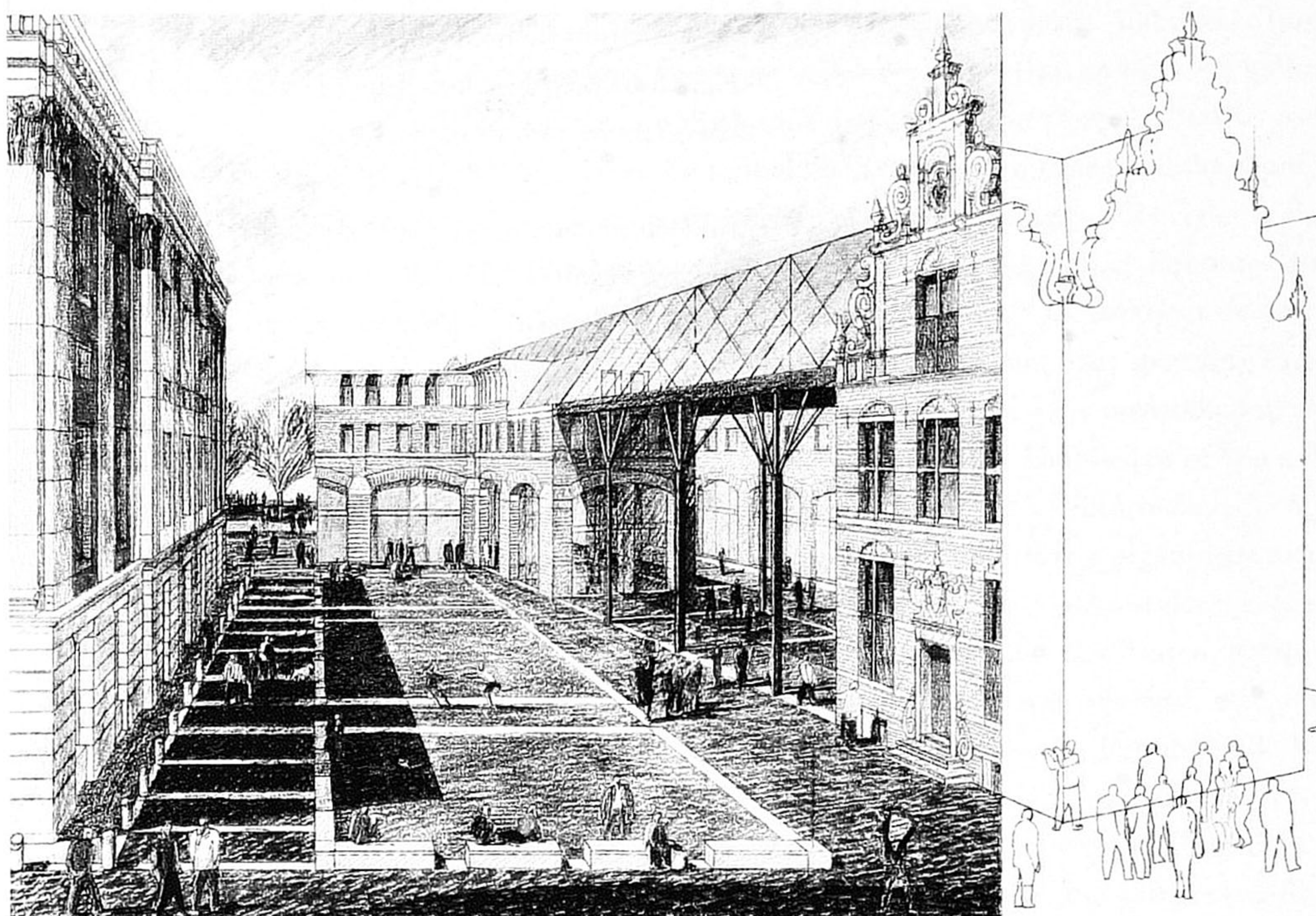
Afb.16 Het noordelijk deel van de Grote Markt is in de jaren zestig een busstation. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb.15 Op het braakliggende terrein wordt het Nieuwe Stadhuis (1963) gebouwd. Deze is via een luchtbrug verbonden met het oude Stadhuis. Een monumentale trap aan de zuidzijde, gericht op de Herestraat, geeft toegang tot het gehele complex. (Bureau in- en externe betrekkingen Gemeente Groningen)

*Afb.17 Adolfo Natalini,
1993. Vogelvlucht-
perspectief van het ontwerp
voor de herinrichting van
het Waagstraatgebied. Het
Nieuwe Stadhuis is
gesloopt, de Waagstraat
verschijnt weer en op het
noordelijk deel van de
Grote Markt staat een groot
gebouw.*

Afb.18 Adolfo Natalini,
1993. Perspectiefschets van
het nieuwe Waagplein
tussen het Goudkantoor
(rechts) en het Stadhuis
(links).

Afb. 19 Adolfo Natalini,
1993. Perspectiefschets van
het noordelijk deel van de
Grote Markt met de
ontworpen bebouwing.

naar een functieloos historisch stratenweb vergt? Meer nog dan in Rotterdam zou daaruit blijken hoe krachtig het beeld van het historische Groningen is dat de bewoners in zich dragen.

Enkele conclusies zijn nu al mogelijk. Voor de historicus is het geheugen van een stad het resultaat van een complexe wisselwerking tussen de historische, materiële structuur en infrastructuur van de stad, haar functies naar binnen en buiten, en de veelheid aan sociale praktijken van haar inwoners, met inbegrip van hun fysieke omgang met de stad en de zin die zij eraan geven. Net als de stad door schrijvers kan worden verteld als een plaats waar dingen gebeuren – dat wil zeggen een structuur die in wisselwerking staat met menselijke activiteit – kan de stad ook worden gelezen als een tekst, of beter, als een textuur, een weefsel dat tot stand komt door de onophoudelijke verplaatsingen van haar bewoners, die daar waar ze elkaar kruisen betekenisvolle plekken markeren en die, zo vaak als ze met elkaar spreken, zin geven aan hun stad, mythen creëren, geheugen scheppen. ‘Wisselwerking’ is hier het sleutelwoord. Dat houdt in dat bij de interpretatie van de stad noch haar materiële structuur noch haar sociale en culturele constructie door de bewoners de enige of doorslaggevende factor mag zijn.

Elke lezing van de stad dient daar rekening mee te houden. Het volstaat niet de stad horizontaal te lezen, als een gegeven structuur die hier en daar nog relictten uit het verleden bezit waarvan de sociale functie overigens naar willekeur zou kunnen worden veranderd. Het geheugen van de stad zou dan niets meer zijn dan een opslagplaats voor versleten functies en betekenissen, een louter antiquarische instelling, kortom: geschiedenis. We moeten de stad daarentegen tegelijk verticaal lezen, als een opeenvolging van historische lagen bouwsels, ruimten, praktijken en mythen, die elkaar over en weer beïnvloeden en verklaren, maar die elkaar ook vervangen, en die samen worden gehouden door het ingewikkeld selectiemechanisme dat het levend geheugen van de stad is.

HET GEHEUGEN ALS SEMANTISCHE INVESTERING

Dit soort benadering loopt het gevaar, vanuit een verborgen vertoog of ideologie, een al te organische visie op de ontwikkeling van de stad te huldigen. Al is de stad een weefsel, ze vormt geen autonoom weefsel met een puur interne samenhang waaruit elementen zonder functie of betekenis meedogenloos zouden worden verwijderd. Dat gold niet eens voor het hoogtij van de stedelijke autonomie, de middeleeuwse stad. De dynamiek van die vroege steden kwam juist voort uit de spanning tussen hun twee wezenskenmerken. Enerzijds hun conformiteit met een nauwkeurig in het stadsrecht vastgelegd organisatiemodel,

bestaand in de regeling van vier belangrijke sociale praktijken: produceren binnen een gemeenschap, kopen en verkopen op de (jaar)markt, vrij rechtspreken en beschermen tegen onheil door mens of natuur teweegebracht. Anderzijds hun non-conformisme, de vrijheid van de stad, en haar bereidheid om toegang te verlenen tot haar gemeenschap aan vreemdelingen wier eigen sociale en culturele praktijken konden worden getolereerd, zolang de vier hoofddoelen van de stadsgemeenschap maar geëerbiedigd bleven. Dat verklaart de typische organisatievorm van de middeleeuwse stad met haar spanning tussen het (bewuste dan wel onbewuste) model van de stad en de vrije ontwikkeling van sociale praktijken: de samenballing van ambachten, kooplieden of vreemdelingen; de verdeling van de stedelijke ruimte in formele of informele wijken of buurtschappen ten dienste van de sociaal-culturele organisatie van het stadsleven (burgerwacht, conflictregeling, watervoorziening, feestviering, enz.); de bijna onmerkbare verschuivingen in sociale standing van straten, gebouwentypen en wijken, waardoor de centra van het maatschappelijk leven mee verschoven, ook al hebben in de stadscultuur die tot het eind van de Republiek de Nederlandse steden heeft gekenmerkt weinig gebouwen zo'n onwrikbare plaats gehad als het stadhuis. Pas toen Amsterdam de hoofdstad van het land werd en zich er een functie bij bedacht, begon daar de slepende stadhuisaffaire waarin tot en met de Stopera-oplossing nationale pretenties blijven doorklinken. Er staat nu dan weer een stadhuis – maar het symbool van wat eigenlijk?

Het blijft desondanks gemakkelijker de georganiseerde centra van het maatschappelijk leven, zoals kerk, stadhuis, kroeg, gildehuis of marktplaats te verplaatsen, dan het andere deel van het geheugen van de stad, dat zich uit in de praktijken van het lichaam en de voorstellingen van de geest, en dat van generatie op generatie en van de inwoners op de nieuwkomers wordt overgedragen. Is het niet verbazingwekkend dat, ondanks de grote ontwikkeling die de materiële organisatie van de verkoopcircuits en de uitwendige presentatie van winkels sinds de middeleeuwen heeft doorgemaakt, de belangrijkste winkelstraten in onze huidige steden nog steeds dezelfde zijn als in de verre middeleeuwen, ook al is er nogal wat veranderd in de sociale status en de functies van de zijstraten en de verdere omgeving: de Kalverstraat in Amsterdam, de Hoogstraat in Rotterdam, de Herestraat in Groningen, de Steenweg in Utrecht, en in mijn eigen geboortestad Zutphen de Beukerstraat, wat in het oude dialect, dat nu volledig onbegrijpelijk is geworden, 'straat van de winkeliers' betekent.

Dit voorbeeld is in dit verband uiterst belangrijk voor ons thema. Voordat de grote warenhuizen werden gebouwd bestond er immers geen wezenlijk

bouwkundig onderscheid tussen de werkplaats van een ambachtsman, een woning en een winkel. Veel winkelstraten hebben eeuwenlang privéwoningen gekend tussen de winkels door, en soms is dat nog wel het geval. De ruimtelijke organisatie van de stad werd toen dus niet bepaald door een bouwkundig ontwerp of een stedenbouwkundig plan, maar door een sociale praktijk, door de hele gemeenschap van stadsbewoners blijvend geïnternaliseerd. Wanneer de stedenbouwkundige nieuwe plannen maakt voor een verwoeste stad, moet hij rekening houden met deze vormen van onzichtbare en grotendeels onbewuste, maar uiterst reële toeëigening van de stad door haar bewoners zonder dat er een strikt verband ligt met de aard van de gebouwde omgeving. Zij bewaren de structuur van de stad en haar ruimtelijke organisatie in hun lichaam. Dit levend geheugen is veel meer dan de geschreven geschiedenis het echte geheugen van de stad. De architect of stedenbouwkundige die deze andere, levende stad verwaarloost, vindt haar na afloop terug in de vorm van een fundamenteel onbehagen ten aanzien van zijn werk – in heimwee naar vroeger.

Nog andere praktijken en rituelen – even zoveel uitdrukkingen van de echte, levende stadscultuur – scheppen orde in het leven en de structuur van de stad. Nemen we bijvoorbeeld de trajecten die de burgers in de stad afleggen. Al moet er nog heel wat onderzoek worden verricht, nu al is duidelijk dat stedelijke looproutes, zelfs als ze met ruime tussenpozen worden afgelegd, vaak beantwoorden aan eeuwenoude, duurzame vormen van sociale, ja symbolische toeëigening van het stadsterritorium of, welsprekender nog, van de onmiddellijke omgeving ervan die als de echte stadsgrens kan worden beschouwd. 'Le mur murant Paris rend Paris murmurant' ('De muur die Parijs ommuurt doet Parijs mopperen'), zei de boutade toen in de achttiende eeuw de nieuwe muur van de belastingpachters de omgeving van Parijs voor de stedelingen onbereikbaar maakte. Het gemopper gold niet alleen de accijnzen die in het vervolg voor het vervoer van goederen moesten worden betaald, maar ook het gevoel dat de omgeving van de stad niet meer als een vrije ruimte voor wandelen, spel en feest, uitstapjes en drinkgelagen kon worden beschouwd – alle activiteiten die bij wijze van contrast de identiteit benadrukten van de stad zelf, als een harde, sedentaire gemeenschap van leven en werken, kopen en bidden.

Wanneer we de trajecten van het collectieve leven nauwkeuriger bekijken, blijkt onmiddellijk dat ze een constante wisselwerking waarborgen tussen de collectieve uitdrukkingen van het stedelijk geheugen, de dagelijkse lezing van de stad, en de elementen van de gebouwde omgeving: gebouwen, monumenten, symbolische of historische plaatsen. De collectieve trajecten van processies en optochten, van carnavalsstoeten en praalwagens, van oproeren en demonstraties, van

feestelijkheden en herdenkingen, maar ook de individuele trajecten van de vroegere belastinginners en de huidige weldadigheidscollecteurs, van de postbode en de schoorsteenveger, de glazenwasser, de melkman en de krantenjongen, zijn even zoveel semantische gedragspatronen die de organisatie van de stad een specifieke betekenis verlenen en in belangrijke gevallen invloed kunnen uitoefenen op de stedenbouwkundige vormgeving of de bouwactiviteit. Een duidelijk voorbeeld van zo'n semantische herduiding van de ruimte is de Rotterdamse Coolsingel. Van een vest, een wal aan de grens van de stad, is de Coolsingel door de demping van de gracht een centrale avenue in het stadscentrum geworden. Daarop is het de bevolking mogelijk geworden die ruimte te gebruiken voor een hele reeks activiteiten met een hoge betekenisgraad voor het collectieve leven: massale muziekkuitvoeringen, de triomftocht van sporthelden of andere plaatselijke coryfeeën, het Antilliaanse carnaval, de kunstmarkt, enz. Die activiteiten hebben zich in het geheugen van de inwoners geprint, hun wijze van omgaan met de stedelijke ruimte geheroriënteerd en de functie van de avenue gewijzigd in die van een centraal stadsplein – ook al loopt de verkeerssituatie van de ruimte, nog steeds een verkeersader, daarbij achter. Het gevolg is dat de verkeersfunctie, zo vaak de avenue weer tot plein wordt, moet worden onderbroken, de avenue afgezet, het verkeer omgeleid. Elke ruimtelijke herordening van de Coolsingel zal rekening moeten houden met de resultaten van dit semantische werk van de inwoners van Rotterdam.

In Groningen zien we hetzelfde. De zuidrand van Groningen, de Verbindingskanaalzone, was vooral een vestinggordel, in zekere zin de 'achterkant' van de stad (zie 'dossier Zwaaikom' op pagina 50 - 53). De markten en havens lagen in het centrum en het westen, de nieuwe wijken vooral in het noorden. Zeventiende-eeuwse kaarten van Groningen werden – net als die van Amsterdam en Utrecht, Delft en Middelburg – dan ook nogal eens een kwartslag gedraaid (zie afb. 31), zodat de wijken waar de stad van leefde en trots op was beter in het oog vielen. De ontmanteling van de vesting na de Vestingwet van 1874 geeft Groningen net als Nijmegen (de singels) en Zutphen (het IJsselfront) de kans een nieuw, representatief front naar het zuiden aan te leggen. Er worden statige huizen gebouwd, een wandelboulevard aangelegd, groenvoorzieningen gepland. En, een symbool dat er nooit om liegt, daar ligt ook het station. Gezien vanuit het zuiden legt Groningen zich nu het duidelijkst open, als 'de' stad, trots maar stil, arrogant maar zonder concurrent, als het *finis terrae* dat het niet alleen voor de buitenstaander maar, lijkt het, ook voor de Groninger zelf is. Logisch gevolg van de ontwikkeling: de Verbindingskanaalzone is de aangewezen locatie geworden voor prestigeprojecten, zoals het hoofdkantoor van de PTT en het nieuwe Groninger Museum. In de felle discussie rond de locatie voor dat

museum valt de niet-Groninger één ding op: niemand betwist meer dat die zone thans de ingang van Groningen geworden is. De vraag is veeleer of een museum slechts als een produkt, of als een producent van zinvolle stedelijke ruimte moet worden gezien. Mag het alleen binnen de geijkte historische ruimte van de officiële geschiedschrijving worden geplaatst, dus in of op de rand van de binnenstad? Of kan elke stedelijke ruimte, hoever van het historische centrum ook verwijderd, als een zinvol deel van de totale stedelijke leefruimte worden gezien, en dus als een mogelijke locatie voor zo'n museum? Heel de agglomeratie wordt dan met nieuwe trajecten, functies en zingevingen verrijkt.

BELEMMERENDE FACTOREN

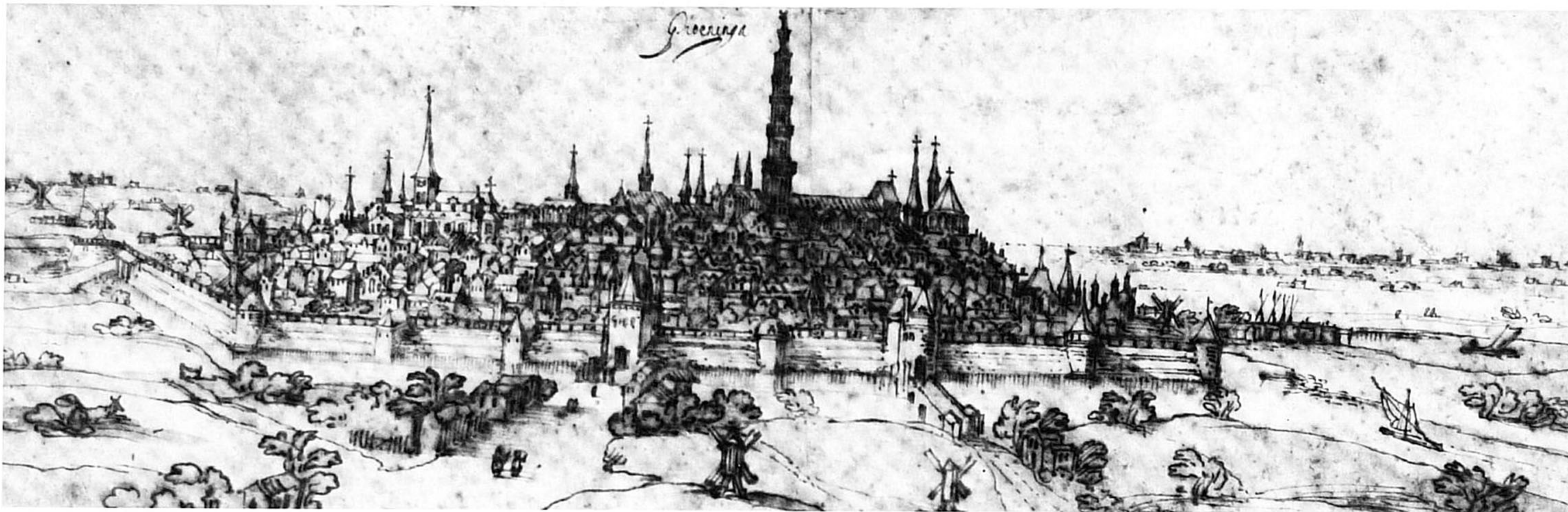
Natuurlijk dient een verantwoorde analyse van de wijze waarop de stad met haar geheugen speelt en haar geschiedenis ordent rekening te houden met het gegeven dat haar ontwikkeling geen autonoom proces vormt. In feite wordt de ontwikkeling van een stedelijke identiteit, door de wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en het maatschappelijk leven van de inwoners, voortdurend bemoeilijkt, zo niet belemmerd, door verschillende interne en externe factoren. Onder de externe factoren verdient vooral de verhouding tussen stad en niet-stad volle aandacht. Onder niet-stad versta ik hier niet alleen het platteland, maar ook die voorstedelijke gebieden die slechts een afgeleid stedelijk karakter bezitten en door de bewoners niet met autonome stedelijkheid worden begiftigd. Van deze twee was de stad gewoonlijk de ontvangende partij. Maar net als de stad kan ook de niet-stedelijke ruimte door specifieke sociale groepen van rurale of zelfs stedelijke herkomst met belangen, waarden en betekenissen worden beladen. Denken we maar aan de landhuizen van de rijke kooplieden, de kastelen van de adel met hun parken, maar ook aan de opkomst van een authentieke boerencultuur in de achttiende eeuw en in contrast daarmee de geleidelijke verrijking van de stedelijke identiteit met stukjes platteland: tuinen en parken, speelvelden, voorsteden en zelfs fragmenten ruraal landschap, zoals tussen Groningen en Haren.

Een tweede belemmerende externe factor is de aard en kracht van het bestaande netwerk van steden. De identiteit van de talrijke steden van Holland, een reeds sinds de late middeleeuwen in hoge mate verstedelijkte regio, is aan heel andere spanningen onderhevig dan die van de provincie Groningen, die geheel rondom één enkele volwaardige stad is gedrapeerd. Vanuit het gezichtspunt van de historicus die geïnteresseerd is in sociaal-culturele praktijken, is het opmerkelijk hoe snel de stedelijke identiteit zich weet aan te passen wanneer er een spanningsveld ontstaat tussen planning en werkelijkheid. Klaarblijkelijk is de

bevolking van de nieuwe steden in Flevoland, gepland in een tijd van centrifugale verstedelijking maar op een veel te grote schaal, al druk doende de stadstrajecten, de ruimtelijke organisatie en de zwaartepunten van de steden aan de behoeften van het dagelijks leven aan te passen. Maar wanneer het bestaande voorzieningenpatroon door de bevolking eenmaal is geïnternaliseerd, blijkt de mentale omwenteling die een nieuwe aanpassing zou vragen veel moeilijker te realiseren: oude stadscentra, en nieuwe die naar het model van de oude zijn ingericht, blijven een zeer groot, zo niet een groeiend deel van de sociale, betekenisvolle trajecten van de stadsbevolking aantrekken. Niet dat buitenwijken geen zinvolle leefruimten zouden zijn, maar er ontstaat veelal een dubbel belevingsniveau, waarbij de oude binnenstad voor de waarde 'stad' staat, met alle connotaties op recreatief en hoog-cultureel gebied die dat meebrengt, en de woonwijk met zijn winkelcentrum voor alledag de laag-culturele waarde 'buurt' vertegenwoordigt.

De derde externe factor is het stadsmodel dat in de betrokken samenleving overheerst. Elke samenleving heeft haar eigen globale stadsmodellen: de gesloten, compacte stad van de middeleeuwen, de open, gelede stad uit het industrieel tijdperk, de moderne grote-stadsagglomeratie. Daarbinnen kunnen we rechtlijnige, concentrische of labyrintische vormen onderscheiden. Een stad in ontwikkeling draagt haar vroegere modellen in haar levend geheugen met zich mee. Niet altijd het gehele model, soms slechts enkele trekken ervan, maar steeds blijft er een spanning bestaan tussen de overblijfselen van de achtereenvolgende stadsmodellen. We proeven die spanning, dat faseverschil, in de Groningse discussie over de plaats van het Groninger Museum: is de compacte binnenstad of de hele agglomeratie de 'echte' stad? Ook al geven we voor het comfort vaak de voorkeur aan recent gebouwde huizen, niettemin houden we van oude stadscentra omdat we het model ervan nog in ons bloed hebben zitten. De modellen overleven de stad. Ze geven richting aan waarneming en herkenning, aan verklaring en zingeving. Daarom willen we ook niet in om het even welke oude stad leven. Een bezoek aan een kashbah, een oosterse bazaar of een woestijnstadje in Nieuw-Mexico geeft ons weliswaar het gevoel een interessante excursie te maken, maar doet ons er nauwelijks naar verlangen daar ook werkelijk te gaan leven. De gebouwde omgeving van zulke steden is daarvoor te verschillend van de routines van onze visuele waarneming. En al evenmin herkennen we de wijze waarop de bewoners van die steden hun leven inrichten, hun sociale organisatie tot stand brengen, hun identiteit creëren. Wij delen niet in hun geheugen.

Anderzijds kunnen oude, inheemse modellen, hoe sterk ze ooit ook in het levend

Afb. 20 Gezicht op Groningen vanuit het zuiden op het einde van de zestiende eeuw door een onbekende tekenaar. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb. 21 Zwaaikom in het begin van deze eeuw na de slechting van de vestingwallen: representatieve villa's en plek voor verpozing. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

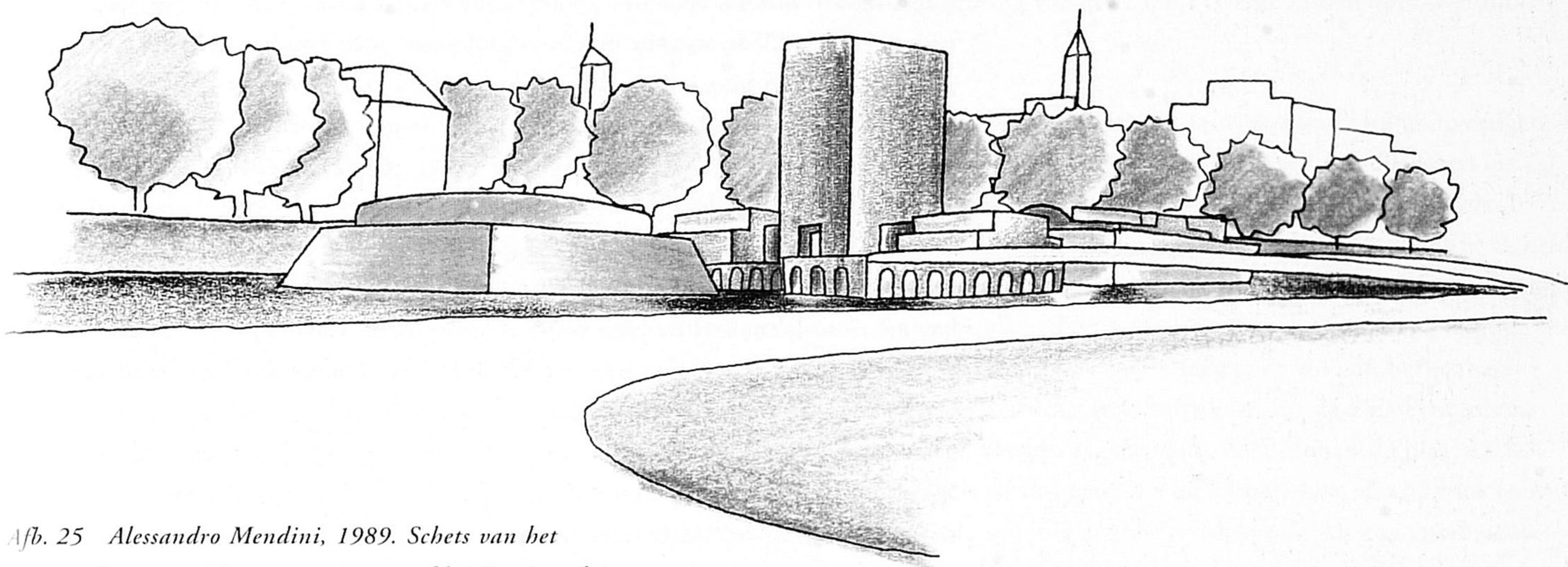
Afb. 22 De zwaaikom in het begin van de jaren zeventig. Boven de botenhuizen en clubgebouwen tekent zich het silhouet van de stad. (Collectie Gemeentearchief Groningen)

Afb. 23 Begin 1990 zijn rond het station enkele grote kantoorcomplexen verschenen. Uiterst links het hoofdkantoor van PTT Nederland in de oksel van de A28 en de spoorlijn. (Aerophoto Eelde)

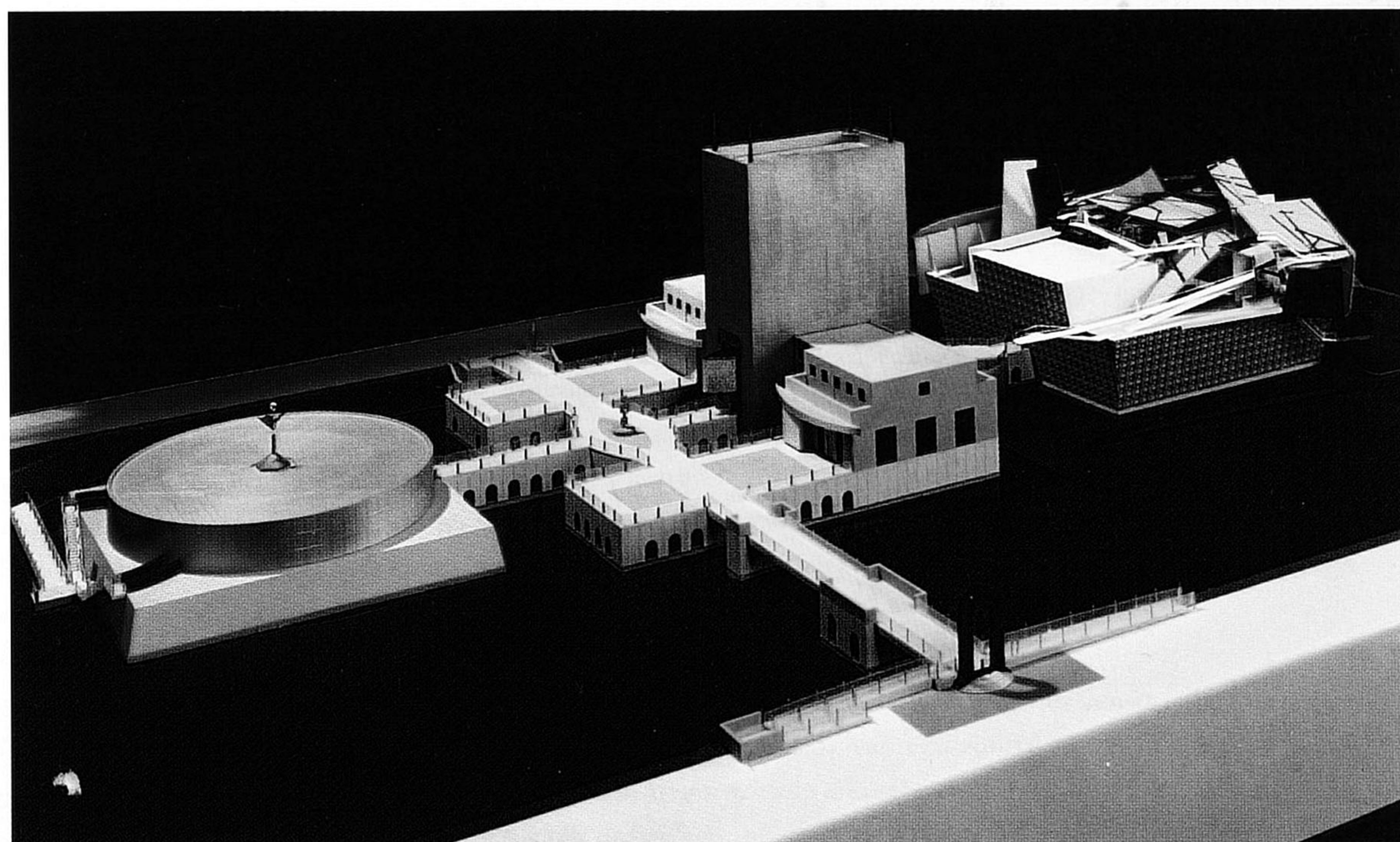

*Afb. 24 De zwaaikom in
1989: lokatie voor een
nieuw Groninger Museum.
Op de achtergrond het
station.*

*Afb. 25 Alessandro Mendini, 1989. Schets van het
nieuwe Groninger Museum gezien vanaf het Stationsplein.*

*Afb. 26 Model van het
Groninger Museum (1993)
naar een ontwerp van
Alessandro Mendini /
Michelle de Lucchi /
Philippe Starck / Coop
Himmelblau. (John Stoel,
Haren)*

geheugen van de gemeenschap geschreven konden staan, verslijten en onbruikbaar worden voor de veranderende sociale praktijken van een stad in ontwikkeling. De historicus moet daar rekening mee houden. Een antiquarische geest zal elk oud huis, elk oud stukje muur, elke oude steen van het grootst mogelijke belang vinden. Maar de historicus is niet louter een verzamelaar. Vanuit zijn verantwoordelijkheidsgevoel voor het levend geheugen van de stad zal hij voorzichtiger zijn. Natuurlijk, nooit zal hij de barbaarse stadssaneringen die de laatste decennia hebben plaatsgevonden rechtvaardigen. Integendeel, hij zal er de nadruk op leggen dat eerst de gebruikswijzen van de stad door bewoners en bezoekers moeten worden onderzocht, zowel op hun sociale verscheidenheid als op hun historische diepte, voordat er zelfs maar gedacht kan worden aan de afbraak of – wat uit het oogpunt van het geheugen van de stad meestal op hetzelfde neerkomt – de restauratie van specifieke stedelijke ruimten. Maar er zijn ook interne factoren die invloed uitoefenen op de kwaliteit van de wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en de levensstijl van een stad. Eén van de meest belangrijke is ongetwijfeld het vermogen van nieuwkomers om zich aan te passen – individueel, maar meer nog als groep – aan bestaande patronen van sociale praktijken. Onderzoek naar dat aanpassingsproces zou een van de belangrijkste thema's van de stadsgeschiedenis moeten zijn, juist omdat migratie een van de meest beslissende kenmerken van het stedelijk leven is. Aanpassing vereist overigens wel het vermogen daartoe: het mentale vermogen om zich aan te sluiten bij de gevestigde sociale praktijken, zoals de culturele code die het gezin binnen en buiten het huishouden regeert; het sociaal vermogen om de specifieke, naar tijd en ruimte vastgelegde maatschappelijke gebruiken, het sociabiliteitspatroon, de heersende ethische code, de religieuze praktijk enz. te respecteren; maar ook het juridisch vermogen van de sociale groep om zich bij die levensstijl aan te sluiten.

Tot aan het eind van het Ancien Régime bleef de joodse bevolking van dat juridisch vermogen verstoken, zelfs in de zo tolerante steden van Holland. Daarom werden ze gedwongen in meer of mindere mate hun eigen sociale praktijken te handhaven, nog geheel afgezien van religieuze motivaties. De maatschappelijke en materiële organisatie van een oude stad als Amsterdam, met haar grote joodse gemeenschap, draagt hier de duidelijke sporen van, zij het niet in alle opzichten zo nadrukkelijk als dat in Midden- en Oost-Europa het geval is. Eén van de gevolgen daarvan is dat de joodse bevolking en haar levensstijl tegenwoordig een veel grotere plaats in het levend geheugen van de stad innemen dan de omvang van de groep zou doen verwachten; haar plaats binnen het geordende geschiedbeeld lijkt daarentegen verhoudingsgewijs te gering. Het gegeven dat de sociale praktijken sterk uiteen liepen vormt een verklaring voor

deze divergentie: het veelvormig geheugen van de stad wordt erdoor geprikkeld, maar tegelijk wordt de vorming van één alomvattend geschiedbeeld erdoor bemoeilijkt.

Na de joden kwamen andere groepen zich in de steden van Holland vestigen. De talrijke calvinistische vluchtelingen uit Wallonië en later de hugenoten uit Frankrijk bleven in de zestiende en zeventiende eeuw lange tijd als groep bijeen in steden als Amsterdam, Leiden en Middelburg. Ze woonden in dezelfde wijken en straten, hielden vast aan hun eigen kerkelijke en liefdadige instellingen, spraken onderling Vlaams, Koeterwaals of Frans, trouwden onder elkaar en volgden hun eigen gebruiken. Een eeuw later namen de Duitsers de rol van herkenbare randgroep met een eigen subcultuur over. Talrijk in een stad als Rotterdam, bleven ze sociaal gesproken tweederangsburgers, zelfs binnen de plaatselijke kringen van dissenters zoals de luthersen en de katholieken, die op hun beurt om juridische redenen reeds als zodanig gedoodverfd waren. Als een geminachte groepering vormden ze een obligaat gespreksthema voor de koffiehuis-roddel zoals we in een sprankelende beschrijving van Rotterdam (*Physiologie van Rotterdam*, Den Haag 1844) kunnen lezen. Maar tezelfdertijd bepaalde hun actieve tegenwoordigheid de aard van het stedelijk weefsel, en de kleur ervan. Onnodig nog verder op dit thema in te gaan en weer nieuwe minderheden van overzee of van de uiteinden van Europa op te roepen. Tot op de dag van vandaag zijn ze de officiële geschiedenis van de Nederlandse steden nog nauwelijks binnengetreten, ook al delen ze onbewust in haar geheugen en begint een moskee naar oosterse snit hier en daar het stadsbeeld al te markeren, zoals in Waalwijk. Wie een harmonieuze ontwikkeling van de stad ter harte gaat, zal moeten onderzoeken hoe immigranten zich aan de gangbare sociale praktijken van de stadsbevolking aanpassen, maar tegelijk hoe hun eigen ontworteld en overgeplaatst geheugen met de organisatie van de stad speelt en nieuwe waarden, praktijken, trajecten schept die uiteindelijk zullen worden vertaald in ruimtelijke voorzieningen. We zullen ontdekken dat plaatsen, huizen, gebouwen, ruimten en tenslotte de stad zelf in een herordend geheugen worden opgenomen, waarbinnen niet dan met de grootste moeite zal kunnen worden onderscheiden wat van oudsher bestond en wat door de nieuwkomers is ingebracht, wie zij ook waren.

NAAR EEN CONCLUSIE

Tot hier toe is dit korte essay een pleidooi geweest voor een intelligente lezing van het stedelijk weefsel als de matrix van een voortdurende, dubbele wisselwerking: enerzijds een wisselwerking tussen de ruimtelijke ordening van de stad en de sociale praktijken, beide in de geschiedenis tot stand gebracht en over

en weer van invloed op elkaar; anderzijds de wisselwerking tussen de stad en de anderen, tussen binnen en buiten, de stad en haar rivalen, het beeld van de stad dat de stadsbewoners of de buitenstaanders zich vormen en de manier waarop nieuwkomers daarmee omgaan. Door dit dubbele interactieproces organiseert de stad haar identiteit op twee niveaus. Op het in hoge mate onbewuste niveau van de omgang van de burgers met de ruimte registreert de stad het resultaat van die omgang in haar geheugen. Dat geheugen is meer dan de som van de talrijke wegen waarlangs de mensen laten zien dat ze lichamelijk en geestelijk vertrouwd zijn met de bestaande structuur van de stad en haar mogelijkheden. Het geheugen van de stad blijft immers ook de reeds verdwenen, vergeten of verborgen mogelijkheden opslaan. Het geheugen is een depot, zowel als een werkplaats, het is een historisch, zowel als een levend geheugen. Wat het wordingsproces van de stad in tijd en ruimte betreft, is het geheugen zelfs nog meer. Als opslagplaats en getuige van het verleden bevat het eveneens een stuk van de verborgen agenda voor een harmonieuze ontwikkeling van de stad, zoals elke nieuwe discussie over stadsplanning en stedenbouw weer laat zien.

Op het tweede niveau organiseert de stad haar identiteit via de geschiedenis, dat wil zeggen door een bewuste selectie van gebeurtenissen, structuren en praktijken die juist in dit selectieproces een collectieve zin krijgen. De geschiedenis van de stad is de stad verteld door haarzelf of door anderen; maar als een narratieve keuze uit de rijke schat van verleden en heden van de stad is geschiedenis nooit meer dan een bijzondere, zij het ook betekenisvolle selectie uit de vele mogelijkheden die in het geheugen van de stad verscholen liggen. Een stadsgeschiedenis is soms niet meer dan een materiaalselectie op basis van het verondersteld primaat van koophandel of ondernemerschap, van kerks geloof of elitecultuur. Even goed is een stadsgeschiedenis van onderop mogelijk, vanuit het perspectief van de werker, de arme, de randgelovige, de cultuurconsument. Ook die geeft een eenzijdig beeld. Het geheugen van de stad is rijker, voller en, eerlijk gezegd, minder geremd door groepswaarden of taboes dan haar geschiedbeeld. Wie met zijn stad wil werken, kan beter het volle geheugen ervan gaan ontcijferen, dan een stadsgeschiedenis lezen die immers niet meer is dan een bewust en selectief geordend beeld daarvan. De stadsgeschiedenis kan hij niet missen, omdat die de identiteit van de stad verbeeldt – maar het levende geheugen zal hem laten zien hoe relatief dat beeld is, en dat andere beelden gelijktijdig mogelijk zijn.

NOTEN

- 1 Een eerste en veel kortere, maar niet op Groningen geënte versie van deze bijdrage verscheen onder dezelfde titel in *Oase* 24 (1989).

LITERATUURSUGGESTIES

Het collectief geheugen als sociaal instrument

- Bartlett, Sir Frederic C., *Remembering: a study in experimental and social psychology*, Cambridge 1932, reprint 1961
- Connerton, Paul, *How societies remember*, Cambridge 1989
- Frijhoff, Willem, 'De pest van Barcelona, of de werking van het collectief geheugen', *Raster* 36 (1985) 122-131
- Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Parijs 1925, herdr. 1935 en 1952
- Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective*, Parijs 1950, herdr. 1968; Engelse vertaling: *The collective memory*, Introd. by Mary Douglas, New York 1980
- Middleton, David, & Derek Edwards (ed.), *Collective remembering*, Londen enz. 1990
- Namer, Gérard, *Mémoire et société*, Parijs 1987
- Neisser, U., & E. Winograd, *Remembering reconsidered: ecological and traditional approaches to the study of memory*, Cambridge 1988
- Nora, Pierre, (ed.), *Les lieux de mémoire*, 4 delen, Parijs 1984-1986
- 'Het geheugen', themanummer van *Raster* 36 (1985)
- 'Memory and counter-memory', themanummer van *Representations* 26 (1989)
- 'Social memory', themanummer van *Communication* 11/2 (1989)

Hoe de stad met haar verleden omgaat

- Brunt, Lodewijk, 'Stadsstudies: antropologische en etnografische perspectieven', *Sociologische Gids* 32 (1985) 120-138
- Brunt, Lodewijk, *De magie van de stad*, Amsterdam 1989
- Choay, Françoise, *L'urbanisme. Utopies et réalités*, Parijs 1965
- Formsma, W.J., M.G. Buist, W.R.H. Koops, e.a. (ed.), *Historie van Groningen. Stad en land*, Groningen 1976
- François, Étienne (ed.), *Immigration et société urbaine en Europe occidentale (XVIe-XXe siècles)*, Parijs 1985
- Fraser, Derek, & Anthony Sutcliffe (ed.), *The pursuit of urban history*, Londen 1983. Hierin met name het artikel van Peter Burke, 'Urban history and urban anthropology of early urban Europe', pag. 69-82
- Frijhoff, Willem, 'Ritual acting and the city's history: Haarlem, Amsterdam, Hasselt', in Mare, Heidi de, & Anna Vos (ed.), *Ritual spaces in Holland and Italy. Contrasts in the use of space, architecture and the urban environment*, Assen/Maastricht 1992
- Hannerz, Ulf, *Exploring the city. Inquiries towards an urban anthropology*, New York 1980
- Hofland, Lyn H., *A world of strangers. Order and action in urban public space*, New York 1973
- Jansen, H.S.J., 'De worsteling met de engel. De problemen van stadshistorici met hun onderzoeks-object', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 167-189
- Kooij, P., *Stadsgeschiedenis*, Zutphen 1989
- Margry, P.J., *Amsterdam en het Mirakel van het Heilig Sacrament. Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang*, Amsterdam 1988
- Schaik, Remi van, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering*, Groningen 1985
- Swoboda, Hannes (ed.), *Identität und Stadtgestaltung*, Wenen/Keulen 1990
- Taverne, E.R.M., *In 't land van belofte: in de nieuwe stad.. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978
- Taverne, E.R.M., 'De stad als substantie van de architectuur. Het recente stadsonderzoek in Frankrijk', *Archis* 9 (1986) 14-24
- Wentholt, R., *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*, Rotterdam 1968
- Zijderveld, A.C., *Steden zonder stedelijkheid. Cultuur-sociologische verkenning van een beleidsprobleem*, Deventer 1983